

Результати Другої світової війни для народів Центрально-Східної Європи. Сталінська модель соціалізму та її втілення в Польщі, Угорщині, Болгарії, Румунії, Чехословаччині. Особливості розвитку Югославії. Доля українців у країнах Центрально-Східної Європи. Операція «Вісла». Спроба економічної інтеграції соціалістичного табору. РЕВ

Результати Другої світової війни для народів Центрально-Східної Європи.

Друга світова війна мала для східноєвропейських народів тяжкі наслідки: багатомільйонні людські жертви, зруйнована економіка, примусове переселення великої кількості людей з однієї країни до іншої тощо. Післявоєнна ситуація в Центрально-Східній Європі характеризувалася напруженістю соціальних, етнічних, економічних і політичних відносин. Це було пов'язано з фізичною та психологічною втомою населення, страхом перед майбутнім, соціально-економічною виснаженістю внаслідок участі у війні, розміщенням радянських окупаційних військ на території країн.

Хоча Болгарія, Угорщина та Румунія наприкінці війни перейшли на сторону антигітлерівської коаліції, вони також несли відповідальність за те, що тривалий час підтримували нацизм. Радянський Союз, який на першому етапі Другої світової війни теж був союзником Німеччини, вимагав від Румунії й Угорщини значних репарацій. Оскільки Болгарія не воювала проти СРСР, Сталін не висував до неї репараційних вимог. У довоєнних цінах Румунія виплатила СРСР репарації на суму 300 млн дол. США; Угорщина — 200 млн дол. США Радянському Союзу та 100 млн дол. США Югославії; Болгарія — 45 млн Греції та 25 млн дол. США Югославії. Оскільки СРСР заборонив країнам Центрально-Східної Європи отримувати американську допомогу за «планом Маршалла», репараційні зобов'язання ускладнили соціально-економічну ситуацію в них, вони стали залежними від Радянського Союзу.

Закінчення Другої світової війни спричинило наймасштабніше в європейській історії переміщення населення. Після війни мільйони жертв нацистів стали біженцями. Зокрема, євреї, які повернулися з концтраційних таборів до своїх помешкань, виявили, що там проживають нові мешканці, які неохоче звільняли приміщення. Багато людей під впливом особистих втрат у війні бажали помститися німцям. Етнічних німців з різних країн, яких нацисти розселили на завойованих ними територіях (так звані фольксдойчі), звинувачували в колабораціонізмі, позбавляли громадянських прав і виселяли,

залучали до примусової праці на користь країн, спустошених Німеччиною в ході війни.

Виселення німців з території Східної Пруссії, що переходила до Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії (6–8 млн), супроводжувалося проявами помсти, пограбуванням, приниженням. У дорогу дозволяли взяти обмаль грошей, особистих речей і продуктів. Чимало німецьких вигнанців, серед яких були переважно жінки, люди похилого віку й діти, загинуло в дорозі.

З Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, а також з окупованих в 1940 р. Радянським Союзом Естонії, Латвії, Литви на Захід емігрували або втекли майже 380 тис. поляків, 220 тис. євреїв (частина невдовзі опинилася в Палестині). До Радянського Союзу з країн Балтії було депортовано орієнтовно 87 тис. осіб, майже 100 тис. осіб утекли на Захід.

У Балтійських країнах виник антирадянський рух «лісових братів». У його лавах воювало 170 тис. осіб, майже третина з яких загинула або зникла безвісти. Останній «лісовий брат» загинув в Естонії наприкінці 1970-х років.

До СРСР з Європи, зокрема з центрально-східної її частини, було повернуто (часто примусово) майже 5,4 млн остарбайтерів і політичних емігрантів. Більшість з них пройшла через радянські концентраційні табори.

Переміщення населення відбувалося й між державами Центрально-Східної Європи: угорці залишали Румунію та Югославію, майже 2 млн поляків були примусово переселені зі східних районів Польщі, приєднаних до СРСР. Вони зайняли місце німців у Померанії та Сілезії, які після війни були передані Польщі. Півмільйона українців і білорусів були депортовані до Радянського Союзу з Польщі.

Сталінська модель соціалізму та її втілення в Польщі, Угорщині, Болгарії, Румунії, Чехословаччині. Встановлення комуністичних режимів радянського зразка супроводжувалося репресіями проти політичних опонентів. Відбулися політичні процеси над популярними політиками, які не належали до комуністів, у Польщі, Болгарії, Румунії, Чехословаччині. Упродовж 1948–1949 рр. майже в усіх країнах Центрально-Східної Європи прийшли до влади комуністи. У Болгарії, Румунії, Чехословаччині, Угорщині були ухвалені конституції, які закріплювали соціалістичний устрій цих країн. У Польщі була прийнята так звана «Мала конституція», яка зафіксувала диктатуру пролетаріату як форму польської державності й основу суспільного ладу.

Політичні перевороти, що відбулись у східноєвропейських країнах у 1947–1948 рр., зміцнили вплив СРСР у регіоні. Проте в післявоєнному керівництві місцевих компартій паралельно існувало дві течії — радянська та національна. Першу сформували комуністи, які пройшли школу Комінтерну, були прихильниками жорсткого курсу та радянської моделі соціалізму. Друга течія обстоювала національний суверенітет і рівноправність у відносинах з Радянським Союзом. Наприкінці 1940-х — у 1950-х роках провідні діячі східноєвропейських компартій на підставі підкинутих Сталіну західними спец-

службами документів були звинувачені в зраді й шпигунстві. Як наслідок, більшість з них було засуджено або страчено. Ніхто з комуністичних лідерів у країнах Центрально-Східної Європи (за винятком Йосипа Броз Тіто в Югославії) не міг почуватися безпечно.

Отже, альтернативи побудові соціалізму за радянським зразком не залишалося. Суспільно-політичне життя країн Центрально-Східної Європи узгоджувалося з процесами, які відбувалися в СРСР. Наприклад, коли в 1956 р. радянський керівник М. Хрущов піддав критиці злочини Сталіна, цю викривальну лінію підхопили керівники більшості соціалістичних країн Європи. У період боротьби з незгодними за прикладом Радянського Союзу створювалася політична поліція та інші каральні органи.

В економіці відбувалося одержавлення приватних підприємств, націоналізація землі; добровільне, а подеколи й примусове, залучення селян до кооперативів поєднувалося зі спробами (невдалими) перенести на європейський ґрунт радянські колгоспи. Усе це супроводжувалося «соціалістичним змаганням» та іншими пропагандистськими атрибутами в стилі СРСР.

Одним з основних завдань у 1950-х роках у країнах регіону стало проведення індустріалізації. Для Албанії, Болгарії, Югославії індустріалізація означала створення власної промислової бази національного господарства. Натомість Чехословаччина та НДР (Східна Німеччина) ще в довоєнні роки мали розвинену промисловість. Тому в цих країнах ішлося про реконструкцію підприємств і створення нових галузей промисловості.

Особливості розвитку Югославії. Проте існувала й інша модель — **«самоврядний соціалізм»** у Югославії. На відміну від інших комуністичних країн Центрально-Східної Європи Югославія прийняла американську допомогу за **«планом Маршалла»** і відмовилася від сліпого наслідування радянської моделі соціалізму. Це стало основною причиною тривалої ізоляції Югославії від СРСР та його союзників. Радянська армія не могла «залишитися» в Югославії, бо не вона звільнила країну від нацистів і тому не перебувала на її території. Отже, **Й. Броз Тіто** не вважав себе зобов'язаним Сталіну й повадився незалежно. Загострення відносин призвело до розірвання договору про безпеку й співробітництво, підписаного з Югославією в роки Другої світової війни. Велася підготовка до здійснення радянської військової інтервенції в Югославію, однак цим планам завадила спочатку війна в Кореї, а потім смерть Сталіна. Розрив зв'язків із СРСР і соціалістичним табором спонукав Югославію до пошуку власної моделі розвитку. На відміну від Албанії, де було законсервовано сталінську модель, Й. Броз Тіто відхилив сталінізм і радянський досвід і запровадив **«самоврядний соціалізм»**.

«Самоврядний соціалізм» — югославський варіант соціалізму, основними ознаками якого були жорстка однопартійна система, самоврядування трудових колективів, існування дрібної приватної власності, зокрема на землю, регульований ринок, ліберальний порядок в'їзду й виїзду з країни.

Йосип Броз Тіто (1892–1980) — югославський комуністичний лідер, маршал, учасник Першої світової війни та громадянської війни в Росії. Працював у Комінтерні; у 1940 р. став лідером Комуністичної партії Югославії. Після окупації країни Німеччиною очолив партизанський рух. Організував півмільйонну Народно-визвольну армію Югославії (НВАЮ).

Йосип Броз Тіто

З 1945 до 1963 р. очолював уряд країни. Ідеолог «самоврядного соціалізму». У 1963 р. був обраний безстроково президентом Югославії. У 1960-ті роки став лідером Руху неприєднання.

У Югославії для селян були скасовані обов'язкові постачання сільгосппродукції, вони могли виходити з кооперативів і створювати фермерські господарства, продавати й орендувати землю, використовувати найманих робітників. Більше повноважень отримали республіки, що входили до Югославської Федерації.

Союз комуністів Югославії (назва компартії з 1952 р.) визначив такі пріоритети, як десталінізація, демократизація, децентралізація, дебюрократизація, ринкова економіка, розвиток зв'язків з країнами Заходу. Зовнішня політика Югославії базувалася на рівновіддаленості від СРСР і США. На початку 1960-х років країна ухвалила конституцію й отримала назву «Соціалістична Федеративна Республіка Югославія» (СФРЮ).

Доля українців у країнах Центрально-Східної Європи. Операція «Вісла». На момент розгрому Німеччини в Європі перебували декілька мільйонів українців — військовополонених, оstarбайтерів, біженців. Навесні 1946 р. лише із західних зон окупації Німеччини й Австрії депортації до СРСР підлягав 1 млн 190 тис. цивільних і 460 тис. військовополонених українців.

Частина з тих, хто з різних причин не хотів повертатися до Радянського Союзу, потрапила до західних зон окупації Німеччини й згодом опинилась у західноєвропейських країнах, США, Канаді, Австралії. Частина з них залишилася в країнах Центрально-Східної Європи та приєдналася до українських громад, що здавна існували в Польщі, Чехословаччині, Румунії, Угорщині, Болгарії та Югославії. Українці нарівні з титульними націями повною мірою відчували на собі всі вади комуністичного тоталітаризму, але зуміли зберегти національну ідентичність.

Наприклад, іще в ході Другої світової війни Румунія надала українській національній меншині певні культурні права: у Бухаресті було організовано українське радіомовлення, видавались українські газета й журнал. Шкільна реформа, проведена після війни, уможливила розвиток початкової, середньої та вищої освіти українською мовою. Був період, коли в Румунії існувало 120 шкіл з українською мовою навчання, а в трьох містах існували паралельні класи в окремих гімназіях. Культурно-освітня діяльність в українських селах проводилася в читальнях, клубах, будинках культури, гуртках самодіяльності тощо. Проте починаючи із середини 1960-х років, комуністична влада поступово звела нанівець здобутки української національної меншини в Румунії.

Було ліквідовано майже всі школи з українською мовою навчання й українські освітні та культурні громадські організації по селах, заборонено використовувати в публікаціях українські назви місцевості.

Українська політична еміграція міжвоєнного часу знайшла прихисток у столиці Чехословаччини — м. Празі. Через Чехословаччину на Захід пробивались окремі групи УПА, які в другій половині 1940-х років боролися проти радянського режиму. Проте після Другої світової війни українські установи, культурно-освітні та наукові заклади й організації, створені в Чехословаччині українськими емігрантами в 1920–1930-х роках, були ліквідовані, а ті українці, які не встигли або не захотіли емігрувати на Захід, були депортовані до СРСР, де зазнали репресій.

У післявоєнній Югославії нечисленна українська громада й українська культура мали підтримку держави; були організовані народні школи з українською мовою навчання, українська художня самодіяльність. У м. Новий Сад, на півночі Сербії, з кінця 1940-х років транслювалася радіопрограма українською мовою. На початку 1950-х років у дев'ятих українських школах навчалося понад 1700 учнів, працювало майже півсотні вчителів.

Особливою була ситуація в Польщі, де після закінчення Другої світової війни перебувало 700–750 тис. українського населення. Ще у вересні 1944 р. між Українською, Білоруською та Литовською РСР, з одного боку, і Польським комітетом національного визволення (фактичним урядом) — з іншого було підписано угоду про обмін населенням. Етнічні поляки мали виїхати до Польщі, а українці, білоруси й литовці — до Радянського Союзу.

За 1944–1945 рр. із СРСР до Польщі було переселено 1,1 млн поляків (з них понад 800 тис. — з території України); водночас з Польщі до України виїхало майже півмільйона українців. Переселення й репресивні акції польського уряду щодо українського населення зумовили акції УПА й ОУН. Зі свого боку, польська влада вирішила виселити українське населення з його етнічних прикордонних земель і розселити по всій країні. Формальним приводом до початку операції стала загибель у березні 1947 р. в бою із загonom УПА заступника міністра оборони Польщі. Комуністичне керівництво Польщі використало цю подію як пропагандистський привід і відразу ухвалило рішення про переселення українського населення до воєводств, утворених на колишніх німецьких землях.

Операція «Вісла» розпочалася 28 квітня 1947 р. і тривала три місяці. У ній були задіяні майже 20 тис. вояків Війська Польського, міліціонерів та інших силовиків. Водночас радянські й чехословацькі війська заблокували східні та південні кордони Польщі. Переселяли українські та змішані родини. До кінця року було примусово переселено приблизно 150 тис. українців, понад 650 було вбито, майже 4 тис. відправлено до концтаборів, 1500 членів українського націоналістичного підпілля заарештовано.

Операція «Вісла»

Джерело: uinp.gov.ua

У 1990 р. польський сейм (парламент) засудив операцію «Вісла», а у 2007 р. з відповідною спільною заявою виступили президенти України та Польщі.

Спроба економічної інтеграції соціалістичного табору. РЕВ. Крім східноєвропейських країн, які відтепер називалися **країнами народної демократії**, про намір будувати соціалізм заявили також азійські держави: В'єтнам, Китай, Північна Корея, Монголія. Значною мірою політична орієнтація в цих країнах визначалася під впливом перебування на їхній території радянських військ, які залишилися там після завершення Другої світової війни. У більшості з них розпочалися перетворення в політичній, соціально-економічній та інших сферах, відповідно до сталінської моделі з притаманною їй жорсткою централізацією економіки й засиллям партійно-державної бюрократії.

Вихід **соціалістичної моделі** за межі однієї країни (СРСР) і поширення її на Європу й Азію, а після революції на Кубі (1959) — на Американський континент призвів до оформлення об'єднання країн, яке комуністична пропаганда пафосно назвала **світовою системою соціалізму**, або **соціалістичним табором**. Це об'єднання, у якому порядки встановлював Радянський Союз, проіснувало понад чотири десятиліття. СРСР контролював своїх союзників через дві міжнародні організації: створену в 1949 р. **Раді економічної взаємодопомоги (РЕВ)** і сформовану в 1955 р. **Організацію Варшавського договору (ОВД)**.

РЕВ об'єднувала Албанію (до 1961 р.), Болгарію, Угорщину, В'єтнам, НДР, Кубу, Монголію, Польщу, Румунію, СРСР і Чехословаччину. Не була членом РЕВ, але співпрацювала з організацією Югославія. Керівні органи РЕВ розташовувалися в Москві. Відповідно до статуту організації, торгівля між країнами регулювалася двосторонніми угодами. **РЕВ** не мала спільної валюти й узгоджених цін. Внутрішні економічні плани членів РЕВ координувалися, існував обмін науково-технічною інформацією, а в 1970-х роках було створено спільний інвестиційний банк. Майже третина зовнішньої торгівлі України в радянські часи припадала на країни РЕВ. Наприкінці 1980-х років до **«світової системи соціалізму»** належало півтора десятка держав, у яких проживала третина населення світу, що займало понад чверть території земної кулі.

У 1960–1970-ті роки в більшості **країн соціалістичного табору** спостерігався певний прогрес в економіці. Однак 60 % зовнішньої торгівлі цих країн становила торгівля в межах РЕВ і лише 40 % — з іншими країнами. Зовнішня торгівля була націоналізована, і тільки центральний уряд мав повноваження укладати договори із закордоном. Великою проблемою економік країн РЕВ була низька, порівняно з країнами Заходу, якість товарів. Ці товари не хотіли купувати навіть ті, хто їх виробляв. Життєві умови населення погіршувалися, через що наростало невдоволення владою. Радянська модель господарювання знищувала стимули до праці й паралізувала ініціативу підприємств. Найяскравіше це проявилось в епоху **науково-технічної революції (НТР)**. Що більше технологічних новинок з'являлось у світі, зокрема в галузі електронно-обчислювальної техніки, енерго- й ресурсозберезувальних виробництв і технологій, то помітнішим ставало відставання СРСР та його союзників від Заходу. Так званий соціалістичний поділ праці — вузька економічна спеціалізація між країнами — виявився неефективним. Постачання дешевого палива й сировини із СРСР (основна стаття радянського експорту) помітно знизилось, а нічого іншого Радянський Союз не міг запропонувати.

Наприкінці 1970-х років не тільки соціалістичні, а й західні країни зіткнулися з необхідністю прискореного впровадження енергозберезувальних технологій, блискавичного реагування на наукові винаходи, потребою якнайшвидше впроваджувати їх у виробництво, оперативно змінювати асортимент продукції, поліпшуючи її якість. Стало очевидно, що економіка, побудована на планово-бюрократичних засадах, не в змозі вирішувати ці завдання. У країнах Центрально-Східної Європи розпочався період застою та кризи.

Додаткові матеріали

1. 24 Канал. 2017. Операція «Вісла» — кривава депортація українців. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NvXE2dRFufg>
2. 24 Канал. 2017. Йосип Броз Тіто, Диктатори. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CQ4RSvIHAFw>

Рекомендовані джерела

1. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія : підр. для 11 класу (профільний рівень). Харків : Ранок, 2019. 242 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2246-vsesvitnia-istoriia-11-klas-hisem-2019-prof.html>
2. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія : підр. для 11 класу (профільний рівень). Харків : Ранок, 2019. 242 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2246-vsesvitnia-istoriia-11-klas-hisem-2019-prof.html>
3. Ладиченко Т. В., Заблоцький Ю. І. Всесвітня історія : підр. для 11 класу (профільний рівень). Київ : Генеза, 2019. 224 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2243-vsesvitnia-istoriia-11-klas-ladychenko-2019-prof.html>
4. Ладиченко Т.В., Заблоцький Ю.І. Всесвітня історія: підр. для 11 класу (рівень стандарту). Київ : Генеза, 2019. 160 с.
5. URL: <https://shkola.in.ua/2244-vsesvitnia-istoriia-11-klas-ladychenko-2019-stand.html>
6. Полянський П. Б. Всесвітня історія : підр. для 11 класу (рівень стандарту). Київ : Грамота, 2019. 256 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2242-vsesvitnia-istoriia-11-klas-polianskyi-2019.html>
7. Щупак І. Я. Всесвітня історія : підр. для 11 класу (рівень стандарту). Київ : Опіон, 2019. 256 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2241-vsesvitnia-istoriia-11-klas-shchupak-2019.html>